

FILIP ŁOBODA

ORCID: 0009-0002-8741-8030

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Zbrodnia Wołyńska 1943–1944 w polskiej historiografii – przegląd literatury

Słowa kluczowe: II wojna światowa, okupacja niemiecka, ukraińscy nacjonałiści, Zbrodnia Wołyńska, ludobójstwo

Keywords: World War II, German occupation, Ukrainian nationalists, Volhynia Massacre, genocide

Streszczenie: Niniejszy artykuł ukazuje dorobek polskiej historiografii w zakresie Zbrodni Wołyńskiej. Przeprowadzona kwerenda biblioteczna pozwoliła poddać analizie i ocenie liczne opracowania, artykuły oraz wspomnienia dotyczące niniejszej tematyki, które ukazały się drukiem do czasu oddania niniejszego przeglądu literatury do dalszych prac redakcyjnych. Historycy opisywali w swych pracach m.in. przyczyny i przebieg „antypolskiej akcji”, działalność polskich ośrodków samoobrony, losy mieszanych rodzin polsko-ukraińskich oraz przedstawicieli duchowieństwa, brutalność nacjonalistów ukraińskich, przykłady ratowania przez Ukraińców swoich polskich sąsiadów, starcia AK z oddziałami UPA, a także polskie akcje odwetowe. Zaprezentowany przegląd literatury nie wyczerpuje tematu, ale wskazuje zagadnienia, które wymagałyby głębszej analizy.

Abstract: This article presents the current state of knowledge in Polish historiography pertaining to the Volhynia Massacre. Extensive library search has made it possible to analyse and evaluate numerous studies, articles, and memoirs on this subject, published until the present literature review was submitted for publication. The historians' discussions have covered, but not been limited to, the causes and course of the “anti-Polish campaign”, activities of Polish self-defence centres, the fates of mixed Polish-Ukrainian families and representatives of the clergy, brutality of Ukrainian nationalists, the cases of Ukrainians saving their Polish neighbours, clashes of the Polish Home Army with Ukrainian Insurgent Army units, as well as Polish retaliatory actions. The presented literature review does not exhaust the subject, but highlights the issues that require further examination.

Pomimo upływu 80 lat tematyka Zbrodni Wołyńskiej wciąż cieszy się bardzo dużym zainteresowaniem badaczy. Wynika to z faktu, że mimo bogatej już literatury przedmiotu wiele zagadnień w dalszym ciągu wymaga przeprowadzenia bardziej szczegółowych badań. Na polskim rynku wydawniczym pojawił się szereg publikacji, w których podjęto się kompleksowego omówienia przyczyn, przebiegu i skutków ukraińskiego ludobójstwa w granicach byłego województwa wołyńskiego. Dysponujemy też szeregiem opracowań koncentrujących się na opisie i analizie szczegółowych zagadnień dotyczących tej zbrodni (np. losy duchowieństwa, opisy konkretnych mordów, działalność polskich ośrodków samoobrony). Stosunkowo obfita jest też literatura pamiętnikarska i wspomnieniowa. Powstało wiele prac przyczynkarskich (dość często bez aparatu naukowego), które jednak ze względu na wagę poruszanych zagadnień (niekiedy dany wątek omawiany jest po raz pierwszy) są wysoko cenione przez środowiska naukowe i szerszego odbiorcę. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie dorobku polskiej historiografii w zakresie Zbrodni Wołyńskiej. Należy zaznaczyć, że opracowanie ma charakter selektywny z uwagi na jego ograniczone ramy. Zaprezentowane zostały najważniejsze prace, które wniosły nowe treści do dyskusji naukowej nad Rzezią Wołyńską bądź też przyczyniły się do przełomów w badaniach nad wspomnianym wydarzeniem. Publikacje poddane analizie zostały (w miarę możliwości) ujęte w układzie chronologicznym. Warto dodać, że w obiegu naukowym znajdują się już udane syntezy stanu badań, choćby autorstwa Władysława Siemaszki¹ i Grzegorza Motyki². Zatem niniejsze opracowanie to kolejna próba usystematyzowania wiedzy na temat Zbrodni Wołyńskiej.

Początki zainteresowania relacjami polsko-ukraińskimi w polskiej historiografii sięgają lat 50. i 60. XX wieku. Jednak ze względu na uwarunkowania społeczno-polityczne nie były to systematyczne badania. Prace miały przeważnie charakter wspomnieniowy, silnie zideologizowany, a sama kwestia Zbrodni Wołyńskiej pojawiała się na marginesie³. Jedną z pierwszych prób bardziej

¹ W. Siemaszko, *Stan badań nad terrorem ukraińskim na Wołyniu w latach 1939–1944*, w: *Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach*, red. T. Stegner, Gdańsk 1993, s. 146–155.

² G. Motyka, *Konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu w świetle polskiej historiografii*, „Przegląd Wschodni: Historia i Współczesność Polaków na Wschodzie”, t. 4, 1997, z. 1(13), s. 219–226.

³ Wybrane publikacje bezpośrednio dotyczące tematu Rzezi Wołyńskiej bądź go poruszające, które ukazały się w latach 50. i 60. XX wieku, zob. M. Kunicki, *Pamiętnik „Muchy”*, Warszawa 1959; *Przez uroczyska Polesia i Wołynia. Wspomnienia Polaków uczestników radzieckiego ruchu partyzanckiego*, red. Z. Drózdź-Satanowska, J. Dudowa, W. Góra, Warszawa 1962; J. Sobiesiak, R. Jegorow, *Burzany*, Warszawa 1962; J. Sobiesiak, *Przebraże*, Warszawa 1964; H. Cybulski, *Czerwone Noce*, Warszawa 1966; K. Banach, *Z dziejów Batalionów Chłopskich: wspomnienia, rozważania, materiały*, Warszawa 1968.

systematycznego spojrzenia na relacje polsko-ukraińskie w okresie II wojny światowej była praca Antoniego B. Szcześniaka i Wiesława Z. Szoty⁴. Pozycja ta w tamtym czasie została ze względu na realia polityczne wycofana z obiegu czytelniczego. Być może przytoczone zjawisko, czyli systemowy brak zgody na pogłębione badania, poskutkowało tym, że pozostałe publikacje, które ukazały się na rynku wydawniczym w dekadzie gierkowskiej, mimo częściowej liberalizacji życia społeczno-politycznego miały w dużej mierze charakter wspomnieniowy. Warto przytoczyć chociażby prace Józefa Czerwińskiego⁵, Czesława Warchockiego⁶, Mieczysława Juchniewicza⁷, a także Apolinarego Oliwy⁸. Mimo funkcjonującej cenzury wspomniane pozycje znacząco przyczyniły się do upowszechnienia wiedzy na temat krwawych wydarzeń, jakie miały miejsce na Wołyniu w latach 1943–1944.

Postępujący rozkład ustroju komunistycznego w latach 80. sprzyjał powstawaniu kolejnych publikacji poświęconych tematyce Rzezi Wołyńskiej. Wówczas ukazały się m.in. opracowania Edwarda Prusa⁹ oraz monografia Michała Fijałki¹⁰. Jednak dopiero transformacja ustrojowa w 1989 r. spowodowała możliwość dotarcia do niedostępnych wcześniej źródeł i w związku z tym prowadzenia szczegółowych badań. W tym czasie pojawiło się kilka cennych pozycji, jak na przykład Józefa Turowskiego i Władysława Siemaszki¹¹, Wincentego Romanowskiego¹², a także Ryszarda Torzeckiego¹³. Praca ostatniego z wymienionych stanowi pierwszy przykład w pełni usystematyzowanego spojrzenia na stosunki polsko-ukraińskie w czasie II wojny światowej.

⁴ A.B. Szcześniak, W.Z. Szota, *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973.

⁵ J. Czerwiński, *Z wołyńskich lasów na berliński trakt*, Warszawa 1972.

⁶ C. Warchocki, *Rzeczpospolita partyzancka*, Warszawa 1972.

⁷ M. Juchniewicz, *Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim 1941–1944*, Warszawa 1973.

⁸ A. Oliwa, *Gdy poświęcano noże*, Opole 1973.

⁹ E. Prus, *Z dziejów współpracy nacjonalistów ukraińskich z Niemcami w okresie II wojny światowej i okupacji*, Katowice 1985; tenże, *Herosi pod znaku tryzubu: Konowalec – Bandera – Szuchewycz*, Warszawa 1985; tenże, *Władyka Świętojurski. Rzec o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944)*, Warszawa 1985; tenże, *Atamania UPA: tragedia kresów*, Warszawa 1988.

¹⁰ M. Fijałka, *27. Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1986.

¹¹ J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945*, Warszawa 1990.

¹² W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944*, Lublin 1993.

¹³ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.

Do kolejnych istotnych pozycji, które ukazały się w latach 90. XX wieku, należy zaliczyć publikacje Władysława Filara¹⁴. W pierwszej z nich zaprezentował m.in. przebieg „antypolskiej akcji” prowadzonej przez nacjonalistów ukraińskich, stosunek niemieckiego okupanta do wydarzeń na Wołyniu oraz reakcje polskiej konspiracji na działania realizowane przez banderowców. Nie brakuje również informacji na temat bitew stoczonych przez żołnierzy 27. WDP AK przeciwko oddziałom UPA. W kolejnej pracy autor ukazał chronologię tragicznych wydarzeń mających miejsce na Wołyniu, a także przedłożył liczne materiały i dokumenty dotyczące eksterminacji polskiej ludności, jak na przykład meldunki dowódców zgrupowań sowieckich partyzantów, raporty AK, sprawozdania OUN i rozkazy dowództwa UPA. Z kolei Grzegorz Mazur¹⁵ opisał w swoim artykule, w jaki sposób zarówno niemieckie, jak i sowieckie władze okupacyjne starały się podsycać i wykorzystywać do własnych celów istniejący już antagonizm polsko-ukraiński.

Wysiłek badawczy historyków szedł również w kierunku ukazania działalności polskich ośrodków samoobrony. Wspomnianej tematyce poświęcony został jeden z artykułów Michała Klimeckiego¹⁶. Autor poruszył szereg wątków, na przykład jak wyglądały pierwsze formy spontanicznie organizowanej samoobrony, zabiegi podjęte przez dowództwo AK i tamtejszą Okręgową Delegaturę w celu ratowania Polaków, stan uzbrojenia obrońców i sposoby jego pozyskiwania oraz które miejscowości stanowiły największe bazy samoobrony. Odrębne studium poświęcone niniejszej tematyce wyszło kilkanaście lat później spod pióra Ernesta Komońskiego¹⁷, który opisał nie tylko pierwsze reakcje polskiej społeczności na

¹⁴ W. Filar, *„Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe*, Warszawa 1997; tenże, *Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej*, Warszawa 1999.

¹⁵ G. Mazur, *Rola Niemiec i Związku Sowieckiego w polsko-ukraińskim konflikcie narodowościowym w latach 1942–1945*, w: *Polska–Ukraina: trudne pytania. Materiały V międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” Łuck 27–29 kwietnia 1999*, t. 5, red. R. Niedzielko, Warszawa 1999, s. 221–234. Artykuł stanowi pokłosie jednego z międzynarodowych seminariów historycznych, w których uczestniczyli zarówno polscy, jak i ukraińscy badacze. Przedsięwzięcie zaowocowało opublikowaniem łącznie II tomów materiałów poseminaryjnych, poświęconych tematyce stosunków polsko-ukraińskich w trakcie II wojny światowej.

¹⁶ M. Klimecki, *Geneza i organizacja polskiej samoobrony na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej podczas II wojny światowej*, w: *Polska–Ukraina: trudne pytania. Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” Łuck 20–22 maja 1998*, t. 3, red. R. Niedzielko, Warszawa 1998, s. 55–76.

¹⁷ E. Komoński, *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*, Toruń 2013.

działania eksterminacyjne prowadzone przez banderowców, ale również ukazał, w jaki sposób poszczególne samoobrony pozyskiwały uzbrojenie, fortyfikowały bazy, opracowywały plany walk z upowcami, transferowały zagrożonych Polaków do swoich ośrodków, a także organizowały akcje odwetowe. Dopełnienie tej problematyki stanowi przedstawienie życia codziennego w samoobronach, w tym m.in. zakwaterowania, wyżywienia, opieki medycznej, panujących nastrojów i dyscypliny oraz prowadzonych szkoleń. Autor słusznie zwrócił uwagę na stosunki i wsparcie, jakiego doświadczyła część placówek ze strony niemieckiego okupanta i sowieckich partyzantów. Lektura pracy pozwala jednak wywnioskować, że to antypolska działalność ukraińskich nacjonalistów wymuszała niekiedy na zesderpowanych Polakach tego rodzaju współpracę.

Poruszając temat organizowania i funkcjonowania polskich ośrodków samoobrony, zdecydowanie należy przytoczyć publikację Władysława Filara¹⁸, w której omówione zostały dzieje Przebraża – największej bazy samoobrony, jaka funkcjonowała na Wołyniu w czasie II wojny światowej. Władysław Filar zaprezentował m.in. system obronny placówki, a także poruszył temat służby zdrowia i licznych starć polskich obrońców z ukraińskimi napastnikami. Nie brakuje także informacji na temat wypraw Polaków na bazy upowców. Spośród publikacji poświęconych niniejszej tematyce, a posiadających przy tym walor głównie popularyzatorski, warto przywołać w tym miejscu chociażby pracę Tomasza Dudka¹⁹.

Na rynku wydawniczym ukazało się również kilka pozycji wspomnieniowych z tego odcinka, jak na przykład Czesława Piotrowskiego²⁰ – uczestnika walk obronnych w Hucie Stepańskiej i późniejszego żołnierza 27. WDP AK, Zenobiusza Janickiego²¹ – jednego z obrońców Przebraża czy też Antoniego Cybulskiego²² – pełniącego stanowisko Delegata Rządu na powiat dubieński oraz sprawującego nadzór i dowództwo nad ośrodkiem samoobrony w Pańskiej Dolinie.

Kolejne lata również obfitowały w liczne teksty poświęcone Zbrodni Wołyńskiej. Dla przykładu w 2000 r. ukazało się dwutomowe dzieło Władysława i Ewy Siemaszków (ojca i córki)²³. Tom pierwszy zawiera opisy zbrodni dokonanych przez banderowców w granicach wszystkich powiatów byłego województwa wołyńskiego – z uwzględnieniem poszczególnych miejscowości. Tom drugi

¹⁸ W. Filar, *Przebraże bastion polskiej samoobrony na Wołyniu*, Warszawa 2007.

¹⁹ T. Dudek, *Przebraże 1943*, Warszawa 2019.

²⁰ C. Piotrowski, *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Słuczą*, Warszawa 1995; tenże, *Przez Wołyń i Polesie na Podlasie*, Warszawa 1998.

²¹ Z. Janicki, *W obronie Przebraża i w drodze do Berlina*, oprac. L. Karłowicz, Lublin 1997.

²² A. Cybulski, *Wspomnienia konspiracyjnego starosty z Wołynia*, Warszawa 2009.

²³ W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 1-2, Warszawa 2000.

stanowi istotne dopełnienie problematyki pierwszego, ponieważ zaprezentowano w nim liczne dokumenty, relacje świadków oraz fotografie. Praca ta stanowi punkt odniesienia dla wszystkich polskich badaczy zajmujących się stosunkami polsko-ukraińskimi w latach II wojny światowej. Problematyka strat polskich poniesionych na skutek działalności nacjonalistów ukraińskich poruszona została również w monografii Grzegorza Hryciuka²⁴, która ukazała się w obiegu czytelnym kilka lat później.

Wiele interesujących wątków przedstawiło grono historyków w pracy pod redakcją Grzegorza Motyki i Dariusza Libionki²⁵. Włodzimierz Mędrzecki²⁶ omówił wpływ polityki narodowościowej państwa polskiego w okresie międzywojennym na antypolskie działania prowadzone przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1943–1944. Władysław Filar²⁷ wskazał podobieństwa i różnice między działalnością UPA na Wołyniu a na terenie Galicji Wschodniej. Ewa Siemaszko²⁸ przybliżyła przebieg ukraińskich ataków na polskie miejscowości w lipcu 1943 r. Leon Popek²⁹ poruszył temat tragicznych losów przedstawicieli duchowieństwa rzymskokatolickiego. Grzegorz Motyka³⁰ podjął się omówienia zasięgu i przebiegu polskich akcji odwetowych. Michał Klimecki³¹ przedstawił informacje dotyczące starć 27. WDP AK z oddziałami UPA. Grzegorz Hryciuk³² ukazał problem banderowskich działań wymierzonych w Polaków po ponownym wkroczeniu czerwoarmistów w granice dawnego województwa wołyńskiego. Grzegorz Mazur³³ zwrócił uwagę na kwestie niemieckich i sowieckich reakcji na działania podjęte przez upowców względem polskiej ludności.

²⁴ G. Hryciuk, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, Toruń 2005.

²⁵ Publikacja stanowi zbiór materiałów z sesji naukowej „Antypolska akcja OUN-UPA w latach 1943–1944” zorganizowanej w Lublinie w dniach 24–25 maja 2001 r. przez Biuro Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej.

²⁶ W. Mędrzecki, *Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej a antypolska akcja UPA w latach 1943–1944*, w: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002, s. 14–18.

²⁷ W. Filar, *Działania UPA przeciwko Polakom na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944. Podobieństwa i różnice*, w: tamże, s. 41–58.

²⁸ E. Siemaszko, *Ludobójcze akcje OUN-UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu*, w: tamże, s. 59–75.

²⁹ L. Popek, *Losy księży rzymskokatolickich na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944*, w: tamże, s. 76–80.

³⁰ G. Motyka, *Polska reakcja na działania UPA – skala i przebieg akcji odwetowych*, w: tamże, s. 81–85.

³¹ M. Klimecki, *Walki 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK z UPA na tle całego szlaku bojowego dywizji*, w: tamże, s. 92–100.

³² G. Hryciuk, *Akcje UPA przeciwko Polakom po ponownym zajęciu Wołynia i Galicji Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1944 roku*, w: tamże, s. 101–117.

³³ G. Mazur, *Niemcy i Sowietci a antypolska akcja UPA*, w: tamże, s. 121–132.

Warto przywołać również opracowania Aleksandra Kormana³⁴. W pierwszym z nich poruszono m.in. wątek polskich strat materialnych poniesionych na skutek działalności banderowców. Jednak wyróżnić należy przede wszystkim zestawienie 362 sposobów tortur fizycznych i psychicznych, jakie upowcy stosowali w głównej mierze na polskiej ludności Wołynia. Z kolei druga pozycja stanowi pokaźny zbiór dokumentacji fotograficznej, przedstawiającej ogrom zbrodni i bestialstwa ukraińskich nacjonalistów³⁵.

Dysponujemy także pracami, w których omówiony został wkład polskich formacji policyjnych w służbie niemieckiej w obronę zagrożonych rodaków. W tym kontekście należy przytoczyć chociażby kolejną monografię Władysława Filara³⁶, a także opublikowane trzy lata później wspomnienia Andrzeja Kornatowskiego³⁷. W obliczu niewielkich możliwości obrony przed ukraińskimi nastnikami wstąpił on w szeregi tak zwanej granatowej policji (*Polnische Polizei im Generalgouvernement*), w pełni podlegającej niemieckiemu okupantowi.

Masakra polskich mieszkańców Porycka w lipcu 1943 r. stanowi jeden z najbardziej rozpoznawalnych symboli Zbrodni Wołyńskiej. W 2003 r. na łamach biuletynu „Przeszłość i Pamięć” ukazał się artykuł Jolanty Adamskiej³⁸, w którym autorka zaprezentowała wyniki ekshumacji bestialsko zamordowanych Polaków. Natomiast w 2005 r. opublikowane zostały wspomnienia Zygmunta Stańskiego³⁹. Zrelacjonował on przebieg mordu na polskich wiernych zgromadzonych na mszy świętej w poryckim kościele. Prócz tego poruszył temat pomocy, jakiej udzieliła część Ukraińców zagrożonej ludności polskiej.

Wątek pomocy, jakiej doświadczyli niektórzy Polacy ze strony swoich ukraińskich sąsiadów, dokładniej przybliży w swoim opracowaniu Romuald

³⁴ A. Korman, *Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Wrocław 2002; tenże, *Ludobójstwo UPA na ludności polskiej. Dokumentacja fotograficzna*, Wrocław 2003.

³⁵ Druga z wymienionych pozycji zawiera jednak pewien istotny mankament. Otóż na okładce albumu widnieje fotografia przedstawiająca dzieci Marianny Dolińskiej, które zostały zamordowane przez ich obłąkaną matkę w 1923 r. Identyczne zdjęcie widnieje także na stronie 9 we wspomnianej publikacji. Tak więc w tym przypadku autor błędnie wskazał upowców jako sprawców morderstwa. Nie oznacza to jednak, że ukraińscy nacjonałści w ogóle nie popełniali tego rodzaju zbrodni.

³⁶ W. Filar, *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno-wojskowe zmagają na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej*, Toruń 2003.

³⁷ A. Kornatowski, *O płonącym Wołyniu. Wspomnienia kresowiaka*, Wrocław 2006.

³⁸ J. Adamska, *Poryck – symbol wołyńskiej tragedii*, „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa”, nr 3-4, 2003, s. 12-23.

³⁹ Z. Stański, W. Stański, *Poryck – miasteczko kresowe. Symbol tragedii Polaków na Wołyniu*, Toruń 2005.

Niedzielko⁴⁰. Autor wskazał bowiem przypadki, gdy ukraińska ludność cywilna ostrzegała Polaków przed planowanym atakiem nacjonalistów, zaopatrywała ich w żywność, udzielała schronienia, opatrywała rannych, przekazywała informacje dotyczące losu ich najbliższych, pozorowała morderstwo w celu umożliwienia ucieczki, a także wprowadzała napastników w błąd poprzez ukrywanie prawdziwej narodowości potencjalnych celów. Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że znacznie więcej wiadomo na temat ofiar, świadków i sprawców poszczególnych zbrodni na Wołyniu, natomiast tożsamość nielicznych Ukraińców niosących pomoc w dużej części pozostaje nieznaną. Heroiczne postawy dość często anonimowych osób powinny zostać upamiętnione choćby dlatego, że okazanie wsparcia polskiej ludności było w tym czasie równoznaczne z wydaniem na siebie wyroku śmierci⁴¹. Niniejsza publikacja jest zdaniem jej autora tylko próbą zgromadzenia w jednym miejscu materiałów poświęconych tytułowemu zagadnieniu, ale należy przy tym zaznaczyć, że jednocześnie stanowi istotny punkt wyjścia do prowadzenia dalszych badań i opracowywania kolejnych rejestrów ukraińskich aktów pomocy humanitarnej⁴².

Spośród publikacji o charakterze ogólnym warto wskazać opublikowaną w 2006 r. monografię Grzegorza Motyki⁴³. Podjęto się w niej ponownego omówienia przyczyn i przebiegu „antypolskiej akcji” oraz popełnionych w tym czasie zbrodni. Zaakcentować należy opis sporu między Kazimierzem Banachem, który pełnił na Wołyniu stanowisko Okręgowego Delegata Rządu, a płk. Kazimierzem Bąbińskim – komendantem Okręgu Armii Krajowej „Wołyń”. Wspomniany konflikt był o tyle istotny, że przyczynił się do znacznego osłabienia polskiej konspiracji w granicach byłego województwa wołyńskiego.

Niektórzy badacze podjęli się również próby omówienia zbrodni popełnionych na przedstawicielach jednej z grup zawodowych, a mianowicie polskich leśnikach⁴⁴. Autorzy zaznaczyli jednak, że liczba ofiar przedstawiona w ich opracowaniu może być znacząco zaniżona, co w głównej mierze wynika z dość

⁴⁰ *Kresowa księga sprawiedliwych 1939–1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA*, oprac. R. Niedzielko, Warszawa 2007.

⁴¹ Tamże, s. 24, 25, 29, 31, 36, 42, 45, 46, 56, 62, 66, 77, 81, 85, 93, 101. Publikacja podaje kilka przykładów mordowania przez nacjonalistów ukraińskich swoich rodaków za udzielenie wsparcia polskiej ludności.

⁴² Nie oznacza to, że wcześniej polscy badacze w ogóle nie próbowali upamiętnić tych Ukraińców, którzy ratowali Polaków, narażając przy tym nie tylko życie własne, ale i swoich najbliższych. Na przykład zob. L. Karłowicz, *Ludobójcy i ludzie*, Lublin 2000.

⁴³ G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006.

⁴⁴ S. Sosenkiewicz, N. Tomczyk, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na polskich leśnikach w latach 1938–1948*, Wrocław 2008.

częstego pomijania w relacjach świadków i dokumentach informacji na temat zawodu wykonywanego przez zamordowane osoby. Nie bez znaczenia były także odosobnione miejsca, w których znajdowały się leśniczówki. Znacząco ułatwiało to dokonywanie mordów i jednocześnie utrudniało ustalenie sprawców.

Na uwagę zasługuje również pozycja ks. Tadeusza Isakowicza-Zaleskiego⁴⁵, w której duchowny zamieścił m.in. zbiór artykułów, które opublikował na łamach „Gazety Polskiej”. Problematyka ludobójstwa na Wołyniu poruszona została w kilku z nich. Autor przytoczył chociażby relacje polskiego kosmonauty Mirosława Hermaszewskiego, który jako półtoraroczne dziecko został ocalony przez matkę z masakry, jakiej dokonali banderowcy w miejscowości Lipniki. Wyróżnić należy także opis zbrodni w Janowej Dolinie, gdzie w ciągu jednej nocy zamordowano 600 Polaków, opis tragicznych w skutkach negocjacji Zygmunta Rumla z upowcami w celu zahamowania dalszych pogromów czy też przykłady bezlitosnej rozprawy banderowców z przedstawicielami duchowieństwa rzymskokatolickiego.

Odnośnie losów wołyńskiego duszpasterstwa rzymskokatolickiego warto sięgnąć po opracowanie Marii Dębowskiej i Leona Popka⁴⁶. Historycy sporządzili liczne i zarazem krótkie biogramy duchownych z diecezji łuckiej, którzy zginęli w latach 1943–1944 m.in. z rąk ukraińskich nacjonalistów⁴⁷. Starano się przede wszystkim ukazać najważniejsze fakty z życia wspomnianych kapłanów, a także przyczyny i okoliczności ich śmierci, co stanowiło nie lada wyzwanie⁴⁸. Należy zaznaczyć, że pozycja została wzbogacona licznymi fotografiami oraz dokumentami. Ostatnie z wymienionych przeważnie nie były nigdzie wcześniej publikowane. Z kolei w 2023 r. w obiegu naukowym pojawiła się kolejna praca Marii Dębowskiej, w której omówiono kwestie zaniku czy też wyniszczenia przez banderowców parafii katolickich w diecezji łuckiej⁴⁹.

⁴⁵ T. Isakowicz-Zaleski, *Przemilczane ludobójstwo na Kresach*, Kraków 2008.

⁴⁶ M. Dębowska, L. Popek, *Duchowieństwo diecezji łuckiej. Ofiary wojny i represji okupantów 1939–1945*, Lublin 2010.

⁴⁷ Jednym z zamordowanych kapłanów był ks. Hieronim Szczerbicki, którego sylwetkę Maria Dębowska przybliżyła dogłębniej w innej publikacji; zob. M. Dębowska, *Ksiądz Hieronim Szczerbicki 1910–1943: męczennik wołyński*, Biały Dunajec-Ostróg 2022.

⁴⁸ Wspomniana trudność w przedstawianiu okoliczności śmierci wynika z faktu, że duchownych dość często mordowano na osobności, bez żadnych świadków mogących teraz pomóc odtworzyć przebieg zbrodni. Natomiast jeśli już takowi byli, to zazwyczaj dzielili los przedstawiciela duchowieństwa. Nieliczni, którzy uniknęli śmierci, pod wpływem traumy i czasu, jaki upłynął od tych tragicznych wydarzeń, czasami nie byli w stanie przedstawić niekolidujących ze sobą relacji, co podkreślili autorzy; zob. M. Dębowska, L. Popek, *Duchowieństwo diecezji łuckiej...*, s. 17.

⁴⁹ M. Dębowska, *Wołyń 1943. Dezorganizacja i zagłada parafii katolickich. W 80. rocznicę męczeństwa Polaków*, Kraków 2023.

Polscy badacze dokonywali również analizy wpływu Kościoła greckokatolickiego na kształtowanie się wśród Ukraińców postaw nacjonalistycznych. Problematyka poruszona została w jednym z artykułów Zdzisława Koniecznego⁵⁰, który opublikowany został w pracy pod redakcją Bogumiła Grotta⁵¹. Spośród tekstów zawartych w niniejszej pozycji wyróżnić należy także artykuły Czesława Partacza⁵² i Mieczysława Samborskiego⁵³. Pierwszy z nich omówił przyczyny banderowskiego ludobójstwa na Wołyniu⁵⁴. Z kolei drugi zwrócił uwagę na kwestię udziału ukraińskiej ludności cywilnej w pogromach Polaków.

Równie istotna jest kwestia dezercji ze służby niemieckiej funkcjonariuszy Ukraińskiej Policji Pomocniczej, a następnie zasilenie przez nich szeregów UPA. Zagadnienie zostało omówione m.in. w kolejnej publikacji Grzegorza Motyki⁵⁵. Poza tym autor ukazał stanowiska, jakie zajęły pozostałe ukraińskie ugrupowania partyzanckie oraz ludność cywilna w stosunku do popełnianych przez banderowców zbrodni, co zdecydowanie stanowi atut wspomnianej pracy. Przybliżona została również postawa metropolity Andrzeja Szeptyckiego wobec mających miejsce pogromów polskiej ludności. Natomiast w opracowaniu, które ukazało się na rynku wydawniczym kilka lat później, Grzegorz Motyka dokonał analizy myśli Mychajła Kołodzińskiego – jednego z ideologów OUN, który jeszcze w latach 30. XX wieku w swoich pracach nawoływał do okrucieństwa i zniszczenia polskiej grupy narodowej w granicach Wołynia i Galicji Wschodniej.

Warto także wspomnieć o pracy zbiorowej będącej pokłosiem jednej z konferencji poświęconych Zbrodni Wołyńskiej. Mowa tutaj o materiałach po-

⁵⁰ Z. Konieczny, *Rola Kościoła greckokatolickiego w kształtowaniu się postaw nacjonalistycznych społeczeństwa ukraińskiego w latach 1918–1944*, w: *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, red. B. Grott, Warszawa 2010, s. 15–26.

⁵¹ Publikacja stanowi zbiór artykułów z konferencji naukowej, która miała miejsce 17 maja 2008 r. w Warszawie pod patronatem ówczesnego wicemarszałka sejmu Jarosława Kalinowskiego.

⁵² C. Partacz, *Przyczyny banderowskiego ludobójstwa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, w: tamże, s. 161–172.

⁵³ M. Samborski, *Udział cywilnej ludności ukraińskiej w wydarzeniach wołyńskich w okresie drugiej połowy 1942 r. i w 1943 r. Bojówki i oddziały terenowe OUN-SD*, w: tamże, s. 173–206.

⁵⁴ Warto sięgnąć również do innego tekstu tego autora, który także poświęcony został niniejszej tematyce, zob. C. Partacz, *Banderyzm. Przyczyny zbrodni ludobójstwa SB-OUN i UPA w czasie II wojny światowej*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem”, t. 34, nr 4, 2012, s. 51–74.

⁵⁵ G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011; tenże, *Wołyń '43: Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków 2016.

konferencyjnych wydanych pod redakcją Witolda Listowskiego⁵⁶. W jednym z artykułów Leszek Jankiewicz⁵⁷ przedstawił personalia duchownych obrządków rzymskokatolickiego i greckokatolickiego, a także prawosławnego, którzy zostali zamordowani bezpośrednio przez nacjonalistów ukraińskich bądź też przy ich współdziałaniu. Z kolei w innym tekście poruszył temat liczebności polskich strat poniesionych na skutek działań prowadzonych przez banderowców. Leon Poppek⁵⁸ ukazał przebieg zagłady dwóch polskich miejscowości na Wołyniu, a mianowicie Ostrówek i Woli Ostrowieckiej. Prócz tego przedłożył wyniki ekshumacji przeprowadzonych w 1992 i 2011 r. Natomiast Magdalena Kazik⁵⁹ podjęła się omówienia tragedii, jakie dotknęły mieszane rodziny polsko-ukraińskie.

Spśród opracowań o charakterze popularnonaukowym wskazać należy przede wszystkim pozycję Joanny Wieliczki-Szarkowej⁶⁰. Autorka poruszyła wiele istotnych wątków, np. opisała pierwszą masową zbrodnię nacjonalistów ukraińskich, jakiej dopuścili się oni na polskiej ludności zamieszkującej w kolonii Parośla I w powiecie sarneńskim byłego województwa wołyńskiego. Poza tym omówione zostały m.in. przebieg „antypolskiej akcji” w okresie wielkanocnym, próby negocjacji Zygmunta Rumla z upowcami, przypadki ratowania przez Ukraińców swoich polskich sąsiadów, a także apogeum zbrodni w lipcu 1943 r. Liczne fotografie i relacje świadków stanowią nieodłączną część narracji. Bez wątplenia praca zaznajamia przeciętnego czytelnika z tragicznymi wydarzeniami, jakie miały miejsce na Wołyniu w latach 1943–1944.

Pozostając jeszcze w kręgu publikacji popularnonaukowych, należy wyróżnić również pracę Sandry Błażejewskiej⁶¹, w której omówiono pokrótce postanowienia poszczególnych konferencji OUN i strukturę UPA. Zrekonstruowano także przebieg krwawych wydarzeń na Wołyniu, przytaczając przy tym liczne

⁵⁶ Niniejsza praca stanowi rezultat konferencji naukowo-historycznej, która miała miejsce 2 czerwca 2012 r. w Kędzierzynie-Koźlu z okazji obchodów IX Wojewódzkich Dni Kultury Kresowej.

⁵⁷ L. Jankiewicz, *Lista duchownych katolickich i prawosławnych zamordowanych przez nacjonalistów ukraińskich lub przy ich współdziałaniu*, w: *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 4, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2012, s. 116-143; tenże, *Straty ludności polskiej na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej w wyniku ludobójstwa popełnionego przez nacjonalistów ukraińskich*, w: tamże, s. 144-149.

⁵⁸ L. Poppek, *Zagłada Ostrówek i Woli Ostrowieckiej (30.08.1943 r.)*, w: tamże, s. 174-182.

⁵⁹ M. Kazik, *Sytuacja rodzin polsko-ukraińskich na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej*, w: tamże, s. 192-205.

⁶⁰ J. Wieliczka-Szarkowa, *Wołyń we krwi 1943*, Kraków 2013.

⁶¹ S. Błażejewska, *Wołyń 1943. Antypolska akcja OUN-UPA w województwie wołyńskim*, Głogów 2016.

relacje świadków i nie szczędząc szczegółów dotyczących brutalności ukraińskich nacjonalistów.

Wysiłek badawczy polskich historyków w ostatniej dekadzie szedł również w kierunku obalenia fałszywej tezy, jakoby Polacy mieli w pierwszej kolejności zainicjować masowe mordy na ukraińskich mieszkańcach Chełmszczyzny, a działania podjęte przez banderowców na Wołyniu stanowiły odwet za doznane wcześniej krzywdy. Tej tematyce poświęcony został jeden z rozdziałów pracy Lucyny Kulińskiej i Czesława Partacza⁶². Autorzy przytoczyli również szacunki różnych badaczy dotyczące liczby zamordowanych Polaków⁶³.

Włodzimierz Bonusiak⁶⁴ poruszył z kolei temat liczebności polskich uchodźców, których działalność nacjonalistów ukraińskich zmusiła do porzucenia Wołynia i ucieczki w granice Generalnego Gubernatorstwa⁶⁵. Zwrócił również uwagę na duże rozbieżności w próbach przedstawiania „antypolskiej akcji” przez ukraińskich badaczy⁶⁶.

W obiegu naukowym funkcjonuje także duża liczba opracowań wspomnieniowych. Kilka z nich co prawda przywołano już we wcześniejszej części

⁶² L. Kulińska, C. Partacz, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na Polakach w latach 1939–1945. Ludobójstwo niepotępione*, Warszawa 2015.

⁶³ Oczywiście nie jest to pierwsza próba zgromadzenia szacunków różnych badaczy dotyczących polskich strat osobowych. Warto sięgnąć również do starszych tekstów – na przykład zob. A. Korman, *Rozmiary i metody eksterminacji kresowej ludności polskiej przez terrorystów OUN-UPA w latach 1939–1947*, „Na Rubieży. Czasopismo Historyczno-Publicystyczne”, nr 3(13), 1995, s. 2-5.

⁶⁴ W. Bonusiak, *Małopolska Wschodnia i Wołyń w czasie II wojny światowej*, Rzeszów 2022.

⁶⁵ Więcej na temat ucieczek i wypędzenia Polaków z terenów wschodnich II Rzeczypospolitej zob. L. Kulińska, *Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943–1947*, t. 1, Kraków 2002; też, *Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943–1947*, t. 2: *Dokumenty i materiały zgromadzone przez działaczy i członków KZW*, Kraków 2001; też, *Wypędzenie Polaków ze wschodnich województw Rzeczypospolitej. Zapomniana i niepotępiona zbrodnia na polskim narodzie dokonana podczas II wojny światowej*, w: *Kresy, należna pamięć – nie zemsta. Materiały z konferencji zorganizowanej 8 lipca 2017 roku*, red. K. Bąkała, W. Listowski, T. Skoczek, Warszawa 2017, s. 55-94. Przytoczony artykuł stanowi pokłosie konferencji historycznej, która miała miejsce 8 lipca 2017 r. w Muzeum Niepodległości w Warszawie z okazji obchodów „Narodowego Dnia Pamięci Ofiar Ludobójstwa dokonanego przez ukraińskich nacjonalistów na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej” oraz 74. rocznicy tejże zbrodni.

⁶⁶ Tytułem przykładu, część wspomnianych badaczy twierdzi, że w 1943 r. na Wołyniu doszło do spontanicznego chłopskiego buntu, który wybuchł w ramach odwetu na państwie polskim za politykę dyskryminacji Ukraińców w okresie międzywojennym. Przytoczona hipoteza należy do jednych z wielu i nie znajduje żadnego potwierdzenia w źródłach. Więcej na ten temat zob. G. Motyka, *Zbrodnia wołyńska 1943 roku i mit buntu ludowego*, „Dzieje Najnowsze. Kwartalnik Poświęcony Historii XX Wieku”, t. 48, nr 1, 2016, s. 53-66.

niniejszego artykułu, ale tak naprawdę nie sposób przedstawić wszystkich prac. W tym miejscu wymienimy chociażby wspomnienia Władysława Hermaszewskiego⁶⁷ – jednego z ocalałych z masakry w Lipnikach, a także Zygmunta Maguzy⁶⁸ – ściganego przez banderowców syna osadnika wojskowego. Nie można pominąć również licznych relacji Wołyniaków, które zgromadzili i opublikowali Włodzimierz S. Dębski⁶⁹, Marek A. Koprowski⁷⁰, Miłosz Socha⁷¹, a ostatnimi czasy Jacek Międlar⁷² i Paweł Zdziarski⁷³. Należy dodać, że w 2023 r. liczne zeznania świadków ukraińskiego ludobójstwa wydano w pracach pod redakcją Joanny Karbarz-Wilińskiej i Bartosza Januszewskiego⁷⁴, jak również Edwarda Gigilewicza, Leona Popka, Pawła Sokołowskiego oraz Tadeusza Zycha⁷⁵.

Niesłabnącym zainteresowaniem polskich badaczy cieszy się również kwestia kwalifikacji prawnej Rzezi Wołyńskiej. Wspomniana problematyka stała się przedmiotem rozważań m.in. Ryszarda Szawłowskiego⁷⁶, a w ostatnim czasie Tomasza Turejki⁷⁷. Badania wykazały, że w świetle prawa międzynarodowego „antypolska akcja” przeprowadzona przez nacjonalistów ukraińskich na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wypełnia znamiona zbrodni ludobójstwa (genocydu).

Podsumowując ten z konieczności pobieżny przegląd literatury, należy podkreślić, że mimo prowadzonych po 1989 r. licznych badań problematyka Zbrodni Wołyńskiej nadal stanowi obszar do eksploracji naukowej. Wciąż nie

⁶⁷ W. Hermaszewski, *Echa Wołynia*, Warszawa 1995.

⁶⁸ Z. Maguza, *Żołnierskie losy Wołyniaka*, wstęp, opracowanie i redakcja naukowa T. Bereza, Warszawa–Rzeszów 2018.

⁶⁹ W.S. Dębski, *W kręgu kościoła kisielińskiego, czyli Wołyniacy z parafii Kisielin*, Lublin 1994.

⁷⁰ M.A. Koprowski, *Wołyń. Wspomnienia ocalałych*, t. 1-2, Poznań 2016; tenże, *Wołyń. Mówią świadkowie ludobójstwa*, Poznań 2016.

⁷¹ M. Socha, *Wołyń. Świadkowie mówią*, Łódź 2019.

⁷² J. Międlar, *Sąsiedzi. Ostatni świadkowie ukraińskiego ludobójstwa na Polakach*, t. 1-2, Warszawa 2023.

⁷³ *Wołyń bez mitów. Kulisy ukraińskiego ludobójstwa na Polakach*, red. P. Zdziarski, Warszawa 2023.

⁷⁴ *Ocaleni z ludobójstwa. Wspomnienia Polaków z Wołynia*, red. J. Karbarz-Wilińska, B. Januszewski, Gdańsk–Warszawa 2023.

⁷⁵ *Dokumenty zbrodni wołyńskiej*, t. 1, red. E. Gigilewicz, L. Popek, P. Sokołowski, T. Zych, Warszawa–Lublin–Tarnobrzeg 2023.

⁷⁶ R. Szawłowski, *Kwalifikacja prawna tzw. akcji antypolskiej na Kresach Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku jako ludobójstwa*, w: *Wołyń 1943 – rozliczenie. Materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65. Rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich”*, Warszawa 10 lipca 2008, red. R. Niedzielko, Warszawa 2010, s. 48–62.

⁷⁷ T. Turejko, *Zbrodnia wołyńska w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa 2023.

przeprowadzono masowych poszukiwań i ekshumacji zamordowanych Polaków, co uniemożliwia obliczenie poniesionych strat. Choć powstało wiele opracowań poświęconych niniejszej tematyce, to szacunki historyków dotyczące liczby polskich ofiar są dość rozbieżne – według jednych badaczy na Wołyniu i w Galicji Wschodniej mogło zginąć 100 tysięcy osób narodowości polskiej, a zdaniem niektórych liczba zamordowanych waha się w przedziale od 140 do 180 tysięcy. Upływ czasu zdecydowanie utrudnia przeprowadzenie dalszych badań i jednocześnie próby weryfikacji funkcjonujących w obiegu danych, ponieważ z roku na rok ubywa Wołyniaków, których bezcenne relacje mogłyby przyczynić się do odnalezienia potencjalnych miejsc kaźni i zakończenia sporów w tym zakresie. Nie wiele wiadomo również na temat drugiej frakcji OUN – tak zwanych melnykowców i ich zaangażowania w pogromy polskiej ludności. Szczątkowe informacje na ten temat można odnaleźć w publikacjach o charakterze ogólnym. Analogiczny problem występuje w przypadku bulbowców, to jest oddziałów partyzanckich Tarasa Bulby-Borowcia. Choć w niektórych wspomnieniach i monografiach można odnaleźć wzmianki na temat ich uczestnictwa w mordowaniu polskich cywilów, to jednak część badaczy prezentuje zupełnie odmienny punkt widzenia, tłumacząc, że to prawdopodobnie przejęcie nazwy UPA przez banderowców (wykorzystywanej do tej pory przez bulbowców) sprawiło, iż miejscowa ludność błędnie przypisywała odpowiedzialność za popełnione zbrodnie podkomendnym Bulby-Borowcia. Problematyka wymaga jednak szerszego i dokładniejszego opracowania.

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Adamska J., *Poryck – symbol wołyńskiej tragedii*, „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa”, nr 3-4, 2003.
- Błaziejewska S., *Wołyń 1943. Antypolska akcja OUN-UPA w województwie wołyńskim*, Głogów 2016.
- Bonusiak W., *Małopolska Wschodnia i Wołyń w czasie II wojny światowej*, Rzeszów 2022.
- Dębowska M., *Ksiądz Hieronim Szczerbicki 1910–1943: męczennik wołyński*, Biały Dunajec-Ostróg 2022.
- Dębowska M., Popiek L., *Duchowieństwo diecezji łuckiej. Ofiary wojny i represji okupantów 1939–1945*, Lublin 2010.
- Dębowska M., *Wołyń 1943. Dezorganizacja i zagłada parafii katolickich. W 80. rocznicę męczeństwa Polaków*, Kraków 2023.
- Dudek T., *Przebraże 1943*, Warszawa 2019.

- Fijałka M., *27. Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1986.
- Filar W., „Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. *Studium historyczno-wojskowe*, Warszawa 1997.
- Filar W., *Działania UPA przeciwko Polakom na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944. Podobieństwa i różnice*, w: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002.
- Filar W., *Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej*, Warszawa 1999.
- Filar W., *Przebraże bastion polskiej samoobrony na Wołyniu*, Warszawa 2007.
- Filar W., *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno-wojskowe zmagani na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej*, Toruń 2003.
- Hryciuk G., *Akcje UPA przeciwko Polakom po ponownym zajęciu Wołynia i Galicji Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1944 roku*, w: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002.
- Hryciuk G., *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, Toruń 2005.
- Isakowicz-Zaleski T., *Przemilczane ludobójstwo na Kresach*, Kraków 2008.
- Jankiewicz L., *Lista duchownych katolickich i prawosławnych zamordowanych przez nacjonalistów ukraińskich lub przy ich współudziale*, w: *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 4, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2012.
- Jankiewicz L., *Straty ludności polskiej na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej w wyniku ludobójstwa popełnionego przez nacjonalistów ukraińskich*, w: *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 4, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2012.
- Juchniewicz M., *Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim 1941–1944*, Warszawa 1973.
- Karłowicz L., *Ludobójcy i ludzie*, Lublin 2000.
- Kazik M., *Sytuacja rodzin polsko-ukraińskich na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej*, w: *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 4, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2012.
- Klimecki M., *Geneza i organizacja polskiej samoobrony na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej podczas II wojny światowej*, w: *Polska–Ukraina: trudne pytania. Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” Łuck 20–22 maja 1998*, t. 3, red. R. Niedzielko, Warszawa 1998.
- Klimecki M., *Walki 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK z UPA na tle całego szlaku bojowego dywizji*, w: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002.

- Komoński E., *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*, Toruń 2013.
- Konieczny Z., *Rola Kościoła greckokatolickiego w kształtowaniu postaw nacjonalistycznych społeczeństwa ukraińskiego w latach 1918–1944*, w: *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, red. B. Grott, Warszawa 2010.
- Korman A., *Ludobójstwo UPA na ludności polskiej. Dokumentacja fotograficzna*, Wrocław 2003.
- Korman A., *Rozmiary i metody eksterminacji kresowej ludności polskiej przez terrorystów OUN-UPA w latach 1939–1947*, „Na Rubieży. Czasopismo Historyczno-Publicystyczne”, nr 3(13), 1995.
- Korman A., *Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Wrocław 2002.
- Kulińska L., *Dzieje Komitetu Ziem Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943–1947*, t. 1, Kraków 2002.
- Kulińska L., *Dzieje Komitetu Ziem Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943–1947*, t. 2: *Dokumenty i materiały zgromadzone przez działaczy i członków KZW*, Kraków 2001.
- Kulińska L., Partacz C., *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na Polakach w latach 1939–1945. Ludobójstwo niepotępiene*, Warszawa 2015.
- Kulińska L., *Wypędzenie Polaków ze wschodnich województw Rzeczypospolitej. Zapomniana i niepotępiona zbrodnia na polskim narodzie dokonana podczas II wojny światowej*, w: *Kresy, należna pamięć – nie zemsta. Materiały z konferencji zorganizowanej 8 lipca 2017 roku*, red. K. Bąkała, W. Listowski, T. Skoczek, Warszawa 2017.
- Mazur G., *Niemcy i Sowietci a antypolska akcja UPA*, w: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002.
- Mazur G., *Rola Niemiec i Związku Sowieckiego w polsko-ukraińskim konflikcie narodowościowym w latach 1942–1945*, w: *Polska–Ukraina: trudne pytania. Materiały V międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” Łuck 27–29 kwietnia 1999*, t. 5, red. R. Niedzielko, Warszawa 1999.
- Mędrzecki W., *Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej a antypolska akcja UPA w latach 1943–1944*, w: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002.
- Motyka G., *Konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu w świetle polskiej historiografii*, „Przeгляд Wschodni: Historia i Współczesność Polaków na Wschodzie”, t. 4, z. 1(13), 1997.
- Motyka G., *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011.
- Motyka G., *Polska reakcja na działania UPA – skala i przebieg akcji odwetowych*, w: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002.
- Motyka G., *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006.

- Motyka G., *Wołyń '43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków 2016.
- Motyka G., *Zbrodnia wołyńska 1943 roku i mit buntu ludowego*, „Dzieje Najnowsze. Kwartalnik Poświęcony Historii XX Wieku”, nr 1, t. 48, 2016.
- Partacz C., *Banderyzm. Przyczyny zbrodni ludobójstwa SB-OUN i UPA w czasie II wojny światowej*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem”, nr 4, t. 34, 2012.
- Partacz C., *Przyczyny banderowskiego ludobójstwa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, w: *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, red. B. Grott, Warszawa 2010.
- Popiek L., *Losy księży rzymskokatolickich na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944*, w: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002.
- Popiek L., *Zagłada Ostrówek i Woli Ostrowieckiej (30.08.1943 r.)*, w: *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 4, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2012.
- Prus E., *Atamania UPA: tragedia kresów*, Warszawa 1988.
- Prus E., *Herosi spod znaku tryzub: Konowalec – Bandera – Szuchewycz*, Warszawa 1985.
- Prus E., *Władysław Świątojgurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944)*, Warszawa 1985.
- Prus E., *Z dziejów współpracy nacjonalistów ukraińskich z Niemcami w okresie II wojny światowej i okupacji*, Katowice 1985.
- Romanowski W., *ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944*, Lublin 1993.
- Samborski M., *Udział cywilnej ludności ukraińskiej w wydarzeniach wołyńskich w okresie drugiej połowy 1942 r. i w 1943 r. Bojówki i oddziały terenowe OUN-SD*, w: *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, red. B. Grott, Warszawa 2010.
- Siemaszko E., *Ludobójcze akcje OUN-UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu*, w: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002.
- Siemaszko W., Siemaszko E., *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 1-2, Warszawa 2000.
- Siemaszko W., *Stan badań nad terrorem ukraińskim na Wołyniu w latach 1939–1944*, w: *Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach*, red. T. Stegner, Gdańsk 1993.
- Sosenkiewicz S., Tomczyk N., *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na polskich leśnikach w latach 1938–1948*, Wrocław 2008.
- Stański Z., Stański W., *Poryck – miasteczko kresowe. Symbol tragedii Polaków na Wołyniu*, Toruń 2005.
- Szawłowski R., *Kwalifikacja prawna tzw. akcji antypolskiej na Kresach Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku jako ludobójstwa*, w: *Wołyń 1943 – rozliczenie. Materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65. Rocznice eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich”*, Warszawa 10 lipca 2008, red. R. Niedzielko, Warszawa 2010.
- Szcześniak A.B., Szota W.Z., *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973.

Torzecki R., *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.

Turejko T., *Zbrodnia wołyńska w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa 2023.

Turowski J., Siemaszko W., *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945*, Warszawa 1990.

Wieliczka-Szarkowa J., *Wołyń we krwi 1943*, Kraków 2013.

Wspomnienia, relacje i edycje źródłowe

Banach K., *Z dziejów Batalionów Chłopskich: wspomnienia, rozważania, materiały*, Warszawa 1968.

Cybulski A., *Wspomnienia konspiracyjnego starosty z Wołynia*, Warszawa 2009.

Cybulski H., *Czerwone noce*, Warszawa 1966.

Czerwiński J., *Z wołyńskich lasów na berliński trakt*, Warszawa 1972.

Dębski W.S., *W kręgu kościoła kisielińskiego, czyli Wołyniacy z parafii Kisielin*, Lublin 1994.

Dokumenty zbrodni wołyńskiej, t. 1, red. E. Gigilewicz, L. Popek, P. Sokołowski, T. Zych, Warszawa–Lublin–Tarnobrzeg 2023.

Hermaszewski W., *Echa Wołynia*, Warszawa 1995.

Janicki Z., *W obronie Przebraża i w drodze do Berlina*, oprac. L. Karłowicz, Lublin 1997.

Koprowski M.A., *Wołyń. Mówią świadkowie ludobójstwa*, Poznań 2016.

Koprowski M.A., *Wołyń. Wspomnienia ocalałych*, t. 1-2, Poznań 2016.

Kornatowski A., *O płonącym Wołyniu. Wspomnienia kresowiaka*, Wrocław 2006.

Kresowa księga sprawiedliwych 1939–1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA, oprac. R. Niedzielko, Warszawa 2007.

Kunicki M., *Pamiętnik „Muchy”*, Warszawa 1959.

Maguza Z., *Żołnierskie losy Wołyniaka*, wstęp, opracowanie i redakcja naukowa T. Bereza, Warszawa–Rzeszów 2018.

Międlar J., *Sąsiedzi. Ostatni świadkowie ukraińskiego ludobójstwa na Polakach*, t. 1-2, Warszawa 2023.

Ocaleni z ludobójstwa. Wspomnienia Polaków z Wołynia, red. J. Karbarz-Wilińska, B. Januszewski, Gdańsk–Warszawa 2023.

Oliwa A., *Gdy poświęcano noże*, Opole 1973.

Piotrowski C., *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Słuczą*, Warszawa 1995.

Piotrowski C., *Przez Wołyń i Polesie na Podlasie*, Warszawa 1998.

Przez uroczyska Polesia i Wołynia. Wspomnienia Polaków uczestników radzieckiego ruchu partyzanckiego, red. Z. Dróżdż-Satanowska, J. Dudowa, W. Góra, Warszawa 1962.

Sobiesiak J., Jegorow R., *Burzany*, Warszawa 1962.

Sobiesiak J., *Przebraże*, Warszawa 1964.

Socha M., *Wołyń. Świadkowie mówią*, Łódź 2019.

Warchocki C., *Rzeczpospolita partyzancka*, Warszawa 1972.

Wołyń bez mitów. Kulisy ukraińskiego ludobójstwa na Polakach, red. P. Zdziarski, Warszawa 2023.